

~ Postmortalna duša i zoomorfni kôd (lat. *anima* – *animalis*): komparacija hrvatske i bugarske etnotradicije i stanje danas²²⁶

U iznimnoj analizi Račko Popov zoomorfni kôd u bugarskim pogrebnim običajima diferencira u četiri skupine: (1) životinje koje se očituju kao vjesnici smrti čovjeka, (2) životinje koje mogu utjecati na inkarnaciju umrloga, (3) žrtvene životinje kao prinosi umrloj duši, (4) zoometamorfoze (pretpostavljam kako bi prikladniji naziv bio zoometempsihoze) ljudske duše (usp. Popov 2002: 322). Sve navedene skupine navedenoga zoomorfnog kôda pratit ću na primjerima hrvatskoga folklornog materijala o postmortalnoj duši. Članak zaključujem specističkim stavom kršćanske dogme o statusu životinjske duše danas čija se egzistencija odbacuje, za razliku npr. od Anglikanske Crkve koja uvodi u svoju teodiciju i razmatranje o životinjskoj duši, kao što to npr. čini prvi profesor animalne etike na svijetu Andrew Linzey, osnivač i ravnatelj Oxfordskog centra za etiku životinja.

209

Ključne riječi: postmortalna duša, zoomorfni kôd, hrvatska i bugarska etnotradicija, zoopsihonavigacije, životinjska duša

NA TRAGU PRETHODNIH ISTRAŽIVANJA O POSTMORTALNOJ DUŠI

U članku u kojemu sam se bavila fenomenom postmortalne duše – “Folklorne koncepcije duše kao životinje (zoopsihonavigacije): folklorno kršćanstvo kao kontrapunkt kristijaniziranoj dogmi, i danas” (izloženom na konferenciji *The Soul in the Axiosphere* – *The*

225 Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Kulturna animalistika: interdisciplinarna polazišta i tradicijske prakse* (IP-2019-04-5621).

226 Članak *Душата след смъртта и зооморфният код – съпоставка на хърватската и българската етнотрадиция и състоянието им днес* objavljen je 2018. godine na bugarskom jeziku/ prijevodu u časopisu *Ezik i literatura* 3/4: 151–164. Ovu verziju nadopunila sam bibliografskim referencama u kojima sam se naknadno referirala na ovaj članak.

Axiosphere in the Soul, Varšava, 2017., organizatorica: Ewa Masłowska)²²⁷ zadržala sam se i na fenomenu životinjske duše (usp. Marjanić 2020). Naime, zasigurno je da je animalizacija duše (*zoopsihonavigacije*),²²⁸ koja je sačuvana u matrici folklornoga kršćanstva, smetala Crkvi. Kao što Mirjam Mencej (1995) ističe u zaključku svoga članka, Kazimierz Moszyński ukazao je na lingvističku sličnost (u slavenskim jezicima) između latinskih riječi *anima* i *animalis* te da životinje prema njegovu mišljenju trebaju biti opisane kao *no-siteljice života*. Tragom navedenoga uputila sam i na istaknutoga zooetičara, filozofa prava životinja Toma Regana koji je, među ostalim, istaknuo kako hinduizam i brojne autohtone američke tradicije smatraju da i životinje posjeduju dušu, a jednako tako i neki kršćanski teolozi (npr. John Wesley, osnivač Evangeličke metodističke Crkve) pronalaze biblijske podatke o životinjskoj duši (usp. Regan 2004: 68). Prijelaz, prema negativnokvalitativnom određenju da životinje navodno ne posjeduju duše, dogodio se u 14. stoljeću. U srednjem vijeku duša je razumijevana kao princip svakoga živog bića, i to prema Aristotelovu konceptu duše prema kojemu se smatralo da duša ima tri glavne dimenzije – vegetativni, osjećajni i racionalni modus (Aristotel 1987). Tako biljke posjeduju vegetativni aspekt duše, životinje vegetativni i osjećajni, a ljudi sva tri modusa duše. Dakle, s obzirom na aristotelijanski princip prema kojemu i životinje posjeduju dušu (i to dva modusa) i s obzirom na to da se navedeni princip oko 14. stoljeća počinje negirati, životinje postepeno bivaju izostavljene iz teoloških rasprava (De Leemans i Klemm 2009: 158–159). Navedeni članak nastavak je članka koji sam pod naslovom “Duša kao postmortalna ptica: južnoslavenske folklorne koncepcije duše kao ptice-duše ili duše-ptice” izložila na konferenciji *Body, Soul, Spirits and Supernatural Communication / Tijelo, duša, duhovi i nadnaravna komunikacija* (organizatorica: Éva Pócs) 2012. godine. U tom sam članku razmatrala staroslavenski

227 Ewa Masłowska, profesorica na Institutu za slavistiku Poljske akademije znanosti, u svome istraživanju koristi metodologiju antropološke i kognitivne lingvistike koju sustavno primjenjuje u svome projektu o antropološkim i lingvističkim predožbama o duši u interkulturalnoj perspektivi, a koji je započela 2015. godine konferencijom “Svijet očima duše – D/duša u očima svijeta”, što je rezultiralo zbornikom radova u dva sveska pod istim naslovom – *Antropologiczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej* (2 sv.). Vol. 1. *Dusza w oczach świata*, ur. Ewa Masłowska i Dorota Pazio-Wlazłowska; Vol. 2. *Świat oczyma duszy*, ur. Magdalena Kapeluś, Ewa Masłowska i Dorota Pazio (Varšava: Institut za slavistiku i orijentalne studije, Sveučilište u Varšavi, 2016), kao i daljnjim konferencijama i zbornicima radova o duši u interkulturalnoj perspektivi.

228 Odrednicom zoopsihonavigacija (psihonavigacija u animalnom obličju) označavam drugotvorenje duše prilikom *privremene smrti* nadnaravnih osoba i mitskih bića, koje se može imenovati katalepsijom, kataleptičkim transom (razdvajanje duše od tijela). Tako pod pojmom *zoopsihonavigacija* promatram tri fenomena – zoometempsihoze, zoometamorfoze i jahanje (let) na životinjskim vozilima. Pripomenimo da su u hrvatskim usmenim predajama zabilježene zoometempsihoze *Žene/mòre* i vještice (točnije, njihove duše) u mačku, muhu i noćnog leptira (Marjanić 2004, 2010).

ornitološki simbolizam duše kao i južnoslavenske folklorne predodžbe o duši-ptici i ptici-duši. U konceptu duša-životinja, odnosno duša-ptica, riječ je o životinji (ptici) koja figurira kao koegzistirajući dvojniki ljudskom biću, što znači da su njihovi životi međusobno povezani (usp. Leach 1950: 1051). S druge pak strane, koncept ptica-duša označava postmortalnu dušu u obličju ptice (usp. Leach 1949: 143). U tome smislu, zemaljski život na sliku Duha nalazi se “u postajanju nedovršenim” (*becoming undone*), ističe Jacob E. Erickson. U takvom ključu *imago dei* mogao bi biti *teopoetski* srodan onome što ekološki filozof Max Oelschlaeger naziva “divljinom unutar ljudske duše i izvan nje, u tom živom obilju koje obavija sva stvorenja” (2014: 89).

U prethodnom članku “Južnoslavenske folklorne koncepcije drugotvorenja duše i zopsihonavigacije/zoometempsihoze” iz 2004. godine nastojala sam, među ostalim, pratiti koncepte drugotvorenja duše – zoo/psihonavigacije (zoo/metempsihoze), pod čime, između ostaloga, podrazumijevam drugotvorenja duše prilikom same smrti (postmortalna duša) i privremene smrti (u posljednjem slučaju riječ je o drugotvorenju duše mitskih bića i nadnaravnih osoba u animalnoj egzistenciji), u okviru čega sam promatrala topos (lokalizacija), konfiguraciju, kronologiju i transgresije toposa (zoometempsihoze i translokacije) duše. U razmatranju transgresije toposa duše s jedne strane podrazumijevam zoo/metempsihoze (s obzirom na to da se duša u postmortalnoj egzistenciji očituje prema nekim vjerovanjima i u animalnim atributima), a s druge strane i njezine translokacije – folklorne konceptualizacije prema kojima duša u postmortalnom svijetu pronalazi novo stanište, sklonište. Prema navedenim vjerovanjima o lokalizaciji duše očituju se i koncepti monističke duše, i to tjelesne (jedinstvene) duše s obzirom na to da je riječ o duši koja je vezana uz određene tjelesne organe (tjelesna duša) koja tek u trenutku smrti, odjeljujući se od tijela, figurira kao slobodna duša.

211

KOMPARACIJA HRVATSKE I BUGARSKE ETNOTRADICIJE – PRIMJER: POSTMORTALNA DUŠA

U iznimnoj analizi Račko Popov zoomorfni kôd u bugarskim pogrebnim običajima diferencira u četiri skupine: (1) životinje koje se očituju kao vjesnici smrti čovjeka, (2) životinje koje mogu utjecati na inkarnaciju umrloga, (3) žrtvene životinje kao prinosi umrloj duši,

(4) zoometamorfoze (pretpostavljam kako bi prikladniji naziv bio zoometempsihoze) ljudske duše (Popov 2002: 322).²²⁹

Što se tiče prve skupine – životinje koje se očituju kao vjesnici smrti čovjeka, u hrvatskoj etnotradiciji zamjetno je da se ističu ptice.²³⁰ Primjerice, o sovi i ćuku u Ivanić-Gradu *vjeruje se / vjerovalo se* da kad sjednu na vrh kuće ili na prozor te zapjevaju, oglašavaju smrt. Ili:

Tko čuje na tašte grlicu gukati, onomu je smrt za šijom! (Deželić 1863: 225)

O kukavici kao ptici koja pretkazuje smrt detaljno je pisao Petar Bulat (1933: 23),²³¹ a nakon njega i Tihomir R. Đorđević u dvotomnoj monografiji *Priroda u verovanju i predanju našega naroda* (1958), gdje se zadržao na vjerovanjima svih Južnih Slavena o zoomorfnim kôdovima. Ovom prigodom navodim njegovo zapažanje o tome da iako se kukavica smatra plašljivom pticom, ipak se dogodi da ponekad dođe u blizinu ljudskih stanova. Tako je u Bosni i Hercegovini zabilježeno vjerovanje da ako kukavica kuka na kući, navještava nečiju smrt (Đorđević 1958 II: 16). Aleksandar Gura dosad je najdetaljnije utvrdio ptice kao glasnice smrti među Slavenima – riječ je o sljedećim pticama: vrana, gačac, čavka, jastreb, svraka, sova, ćuk, sova, vrabac, pupavac, golub, lastavica, kukavica, djetlić, jarebica i druge (prema Maerčik 2003: 34). Što se tiče Južnih Slavena, a jednako tako i na primjeru monografija objavljenih u okviru *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena*, navedeno je prvi sustavno dokumentirao Tihomir R. Đorđević, pa je tako među pticama kao glasnicama smrti izdvojio gavrana, svraku, vranu i kukavicu, a od noćnih ptica sovu i ćuka, što je kasnije potvrdila svojim člankom Maja Pasarić (2010: 214–218). U Posavini (okolica Siska) kao npr. i u Samoboru navedeno zlokobno vjerovanje pripisano je akustičkom hukanju sove (Lang 1992: 936). Frano Ivanišević za područje Poljica bilježi kako i *zavijanje* psa zove smrt (Ivanišević 1987: 615).

212

229 Zanimljivo je da Račko Popov ne donosi vjerovanja o tome kako životinja može žaliti za svojim ljudskim prijateljem, o čemu je pisao, primjerice, Tihomir Đorđević (usp. 1984: 166).

230 Račko Popov za bugarsku etnotradiciju navodi sljedeće životinje – pas, vuk, konj, zmija i ptice (kukavica, gavran, kokoš, pijetao).

231 Marija S. Maerčik ističe monografiju Alle Vladimirovne Nikitine (*Образ кукушки в славянском фольклоре/ Slika kukavice u slavenskom folkloru*, 2002) u kojoj, među ostalim, autorica naglašava njezinu funkciju u predviđanjima smrti i proricanju zala (prema Maerčik 2003: 35). Upućujem na iznimno istraživanje Edwarda Allworthyja Armstronga (1900. – 1978.), ornitologa i, među ostalim, autora monografije o folkloru ptica – *The Folklore of Birds. An Enquiry into the Origins & Distribution of Some Magico-Religious Traditions* (1958), u kojoj sustavno kombinira činjenice iz arheologije s usmenom i pisanom tradicijom kako bi ilustrirao porijeklo i značenje folklor ptica.

Prema Karadžićevu djelu *Život i običaji naroda srpskoga* Natko Nodilo dokumentira kako se u Srbiji i u njegovo doba ako pokojnik ima sestru, izrađuje kukavica od drveta na križu koji se mrtvacu postavlja povrh glave (na grobu) te navedeni običaj, koji postavlja “metamorfozu” sestra-kukavica, interpretira kao pretkršćanski (Nodilo 1981: 540).²³² O ptici kao metafori duše i kao vjesnici smrti upućujem na interpretaciju Marije S. Maerčik koja utvrđuje da je mitopoetska slika, mitologem o *duši-ptici* arhaičniji od kozmologije Stabla svijeta s njegovom vertikalnom trodijelnom strukturom – gornji (krošnja, nebo, teofanija), srednji (deblo, zemlja, *ovaj svijet*) i donji svijet (korijenje, podzemlje, *onaj svijet*) (2003: 39).²³³

Zaustavimo se na zapisu Josipa Milićevića u selu Uljanik u daruvarskoj okolici u kojemu bilježi kako je na blagdan Svi sveti (1. studenoga) 1967. – koji “smatraju prvim božićnim blagdanom” – bio na groblju te kako je svećenik u propovijedi koju je održao za mrtve apostrofirao mitem Stabla života:

Ali, gledajte, dragi vjernici, kako ovaj strašni vjetar skida ovo ožutjelo lišće s drveća i ono pada i nestaje. Tako su i ovi naši dragi pokojnici otpali sa stabla života i nema ih više među nama. Ali, kako je iza otpalog lišća ostalo golo stablo u kome je ostalo života i opet će u proljeće oživjeti, tako su i naši pokojnici ostavili nama život. (usp. rkp. IEF 785: 13)²³⁴

213

Što se tiče druge skupine, odnosno životinjâ koje mogu utjecati na inkarnaciju umrloga (Račko Popov za bugarsku etnotradiciju navodi vjerovanja u mačku, psa i neku vrstu domaće ili pak divlje ptice), u okviru hrvatske etnotradicije prema nekim vjerovanjima – koja su se ustalila kao dio prakse u pojedinim krajevima pri *čuvanju* mrtvoga tijela (*custodia feralis*) – ako pojedine životinje (primjerice pijetao, pas ili mačka) prijeđu preko mrtvaca ili prođu ispod odra (usp. Grbić 1998: 298; Ilić Oriovčanin 1846: 246), pokojnik se može *povukodlačiti* ili prema modificiranom vjerovanju u srpskoj etnotradiciji – pokojnik se

232 Prvom studijom rekonstrukcije prahrvatske “stare vjere” može se odrediti Nodilova *Religija Srba i Hrvata, na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnoga* (tiskana 1885. – 1890. u deset knjiga *Rada JAZU*), čiji naslov u “Ispravcima i dopunama” (*Rad JAZU*, knj. 101, 1890.) mijenja u *Stara vjera Srba i Hrvata, na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnoga*.

233 Usp. Eliadeovu pretpostavku o tome da je upravo ideja o Kozmičkom stablu kao stjecištu duša i Knjizi sudbina posuđena od *razvijenih civilizacija* (Eliade 1985: 209).

234 “Na kraju je pitao da li tko od vjernika želi poseban blagoslov nečijeg groba (što se posebno plati), ali dok sam bio na groblju nisam primijetio da mu se netko za to obratio” (rkp. IEF 785: 14). Isto se tako svećenik obratio vjernicima s podacima iz posljednjega broja *Vjesnika u srijedu* gdje je navedeno kako daruvarski kraj, uz Novi Sad, “prednjači u samoubivstvima” (ibid. str. 13–14).

može *povampiriti* ako preko njega prijede mačka ili kokoš (usp. Radenković 1996: 120). Primjerice, u Sinju takvim vjerovanjem *demonizirana* je mačka (usp. Milićević 1967/1968: 468). Ivan Lovrić bilježi vjerovanje da će se pokojnik povukodlačiti ako preko njega *prijede kakva mala životinja kao pas, mačka, miš* (Lovrić 1948: 135).

Što se tiče žrtvenih životinja vezanih za smrt, o *dušnom bravu* (žrtvena životinja; *mužjak* sitne stoke, ovaca i koza; bravac) pisao je npr. Nodilo (1981: 543–544) u kontekstu *Stare vjere Srba i Hrvata*.²³⁵ Maja Pasarić ističe da se u Slavoniji tijekom godine prehranjivala posebna životinja, uglavnom svinja, koja je bila određena za klanje u slučaju smrti nekoga ukućanina te se najvjerojatnije konzumirala na zajedničkom obroku nakon pokopa. “Ponegdje je ona bila već namijenjena bolesniku čija se smrt brzo očekivala, a ubijanje takve žrtvene životinje tumačilo se vjerovanjem da ono što se namjeri mrtvoj osobi ne može ostati na životu, te ako se nakon ljudske smrti životinja ne bi zaklala, bilo bi joj predodređeno da umre” (Pasarić 2010: 222). Kao svojevrsan prežitak žrtvenoga obreda može se interpretirati podatak Milana Langa iz Samobora o običaju izvođenja volova i konja iz stajâ u slučaju smrti vlasnika, što interpretira željom ukućana da i oni vide “da im gospodara odnose” (Lang 1992: 674). Navedeno se može interpretirati i kroz nišu poticanja plodnosti te kulta štovanja pokojnika kao i apotropijskim pokušajem zaštite *stoke* kako ih pokojnik ne bi povukao za sobom (Schneeweis 2005: 137).

Nodilo ističe kako su Rimljani klali, još kod mrtvoga nezakopanog tijela, prasicu (*porca praesentanea*), a poslije, na deveti dan, kada sahrane mrtvaca ili pak mrtvački pepeo, ponavljaju istu žrtvu (*sacrificium novendiale*) pa “pokojniku na čast, u ožalošćenju kući slavi se daća, ali tako tiho i mirno, da ni same domaće živine ne smiju raditi” (Nodilo 1981: 545). *Porca praesentanea*, naime, posvećena je boginji Cereri, rimskoj boginji poljodjelstva, žitarica i žetve (usp. Stanley Spaeth 1996: 53–54). Na trodnevnoj svečanosti tezmoforija, koje su se održavale u okviru jesenskoga sijanja u listopadu, u čast Demetre

235 Nodilo navodi četiri elementa – *dušni brav, koljivo, prekada i vatra* – kao sadržaje indoeuropskih i slavenskih pogrebnih običaja (pritom kontekstualizira da se na *balkanskim prostorima* daća najbolje očuvala kod Srba) (Nodilo 1981: 544). Upućuje kako se prekada obavljala lovorovim lišćem, za što se *sada* koristi tamjan, i to *sada* čini pop, “protiv vraga”. Isto tako eksplicira kako se upotrebljava i kadulja (žalfija, *Salvia officinalis*), “koja, spaljena, miriše kao i lovor”. “Kadulja’ bit će od ‘kaditi’, a, po pučkom vjerovanju, zdrava je od mnogočega” (ibid. str. 545). Za daću (jelo i pilo koje se prinosi mrtvome) navodi kako je pokraj *dušnoga brava* drugo glavno jelo koljivo ili panahija, “što je skuhanu žito, to skoro uvijek šenica” (ibid. str. 543), napominjući kako se kao dušni brav obično prinosi *brav* ili *goveče*, ali nikako se ne može prinijeti koza ili jarac, a žrtvena životinja mora biti *bijele* boje. Daće se daju “u četiri navrata: na ukopu mrca i mahom po ukopu, onda u četrdeseti dan, pa do po godine, a najposlije s navršenom godinom. Tri potonje ove daće zovu se svuda jednako: četrdesnica, polugodišnjica i godišnjica” (ibid. str. 551).

sudionice ritualne ceremonije prašćice su bacale u podzemnu špilju gdje su ih ostavljale da trunu tri mjeseca prije same svečanosti. Zatim su raspadnute dijelove tijela prinobile na oltar i miješale ih s borovim češerima i pšeničnim kruhom u falusoidni oblik, a sve se navedeno miješalo sa sjemenjem i koristilo za sisanje. Osim što je svinja imala značajnu ulogu u Demetrinu kultu kao životinja koja donosi plodnost – naime, vjerovalo se da ostatci prašćica mogu povećati rast sjemenja (Gimbutas 1991: 147)²³⁶ – u grčkoj antici svinja se dovodila u vezu s bračnim životom (Propp 1986: 149).²³⁷

Što se tiče zoopsihonavigacijâ, o navedenim sam fenomenima drugotvorenja duše pisala u nekoliko navrata (Marjanić 2004, 2010). Pritom se osim zoometempsihozâ koje se ostvaruju tijekom postmortalne transgresije jednako tako vjeruje da postmortalna duša može *prijeći* (translokacija) u nadgrobni kamen,²³⁸ stablo (grobno stablo; usp. Čajkanović 1973: 6), životinju i novorođenče (usp. *Srpski mitološki rečnik* 1970: 114–115) kao i zvijezdu/meteor (usp. Zečević 1982: 11). Vjerovanje da se postmortalna ljudska duša *sklanja* u stablo rezultiralo je pogrebnom praksom da se stablo ili biljke sade na grobovima (usp. Čajkanović 1924: 64, usp. Pavlović 1957: 636).²³⁹ Tatjana A. Agapkina upućuje kako je kod svih Slavena prakticirano sahranjivanje ispod stabla, u šumi, te kako je kod svih Slavena poznat običaj sađenja stabla na grobu i vjerovanje prema kojemu ako se stablo primi na grobu, pokojnik je bio pravedan, a ako ne – grešan (Agapkina 2001: 162), što se može na simboličkoj razini interpretirati kako je stablo uključeno u psihostaziju. U Lovincu (Lika) nekoć je postojala praksa da se na grobu sadi nad glavom voćka, a tridesetih godina 19. stoljeća “nije (se) sadio križ”, već se u vrh glave i na području nogu “usađivao običan kamen. (...) Kod pravoslavnih je taj običaj prestao tek pred 70 godina” (Pavičić Šunjić 1936: 101). Damir Zorić zaključuje kako je u tradicijskoj kulturi istočnih i centralnih krajeva Južnih Slavena najučestalija sadnja voćaka (šljivâ) na grobovima, dok je u zapadnim krajevima

236 Pritom je riječ *porca* imala i *seksualno značenje* jer otvara i poveznicu svinje s Baubinom gestom kojom je nasmijala Demetru (Propp 1986: 140–150).

237 Usp. zoomorfnu masku svinje (oko 4500–4000. pr. Kr., Makedonija) za koju Marija Gimbutas (1991: 146) pretpostavlja kako se rabila u ritualima kulta *trudne Boginje* i njezine sakralne životinje – *prasicke/kрмаče* koja svojim *oblīm* tijelom simbolizira plodnost.

238 Usp. iznimnu folklorističko-semantičku interpretaciju Milivoja Pavlovića o kamenu stancu i vezivanju duše kojom pokazuje kako *kamen stanc* s obzirom na “vrlo velik broj lapidarnih izraza, u kletvama i verovanjima” (Pavlović 1957: 659) označava “stan duše, kamen za koji je vezana duša umrloga” (ibid. str. 614), za razliku od groba u kojemu počiva tijelo. Usp. vezivanje duše za nadgrobne kamene spomenike kao i za drvene križeve (ibid. str. 646).

239 Usp. vjerovanje u Cerniku koje je Snježana Zorić čula od “jedne bake” o tome da se “na grobove stavlja cvijeće jer su ljudi koji su umrli nekad bili lijepi i mladi poput tog cvijeća; osim toga *miris cvijeća pomaže njihovim dušama na putu prema raj*” (Zorić 1991: 81, kurziv S. M.).

izraženije sađenje crnogoričnih stabala (čempresa) te kao čest razlog za sađenje stabala na grobovima navodi želju da se pokojniku osigura hladovina, sjena (1987: 69–70).²⁴⁰

Tako se, primjerice, u Konavlima vjerovalo da je leptirica koja navečer leti oko svijeće vještica, njezin zoomorfni supstitut, a pri noćnom napadu morice zabilježen je svojevrstan zaziv u cilju oslobađanja: “Ma ‘ajde više u sedmo nebo!”. Značenje ovoga izraza, smatra etnolog Ivica Kipre, može se objasniti ulogom šamanskoga putovanja, gdje se vrač ili šaman u izmijenjenom stanju svijesti uspinje kroz šest ili osam astralnih svjetova do konačnoga ulaska u svijet božanskih i duhovnih bića, sedmog, odnosno devetog neba (Kipre 2014: 55–56).²⁴¹ Zoopsihonavigacije sam istraživala na primjeru hrvatskih folklornih vjerovanja u vile, more i vještice; npr. morina niktomorfna akcija označena je drugotvorenjem duše, razdvajanjem duše od tijela. Pri astralnoj psihonavigaciji tijelo (Žene) ostaje u *krevet*u, a duša ulazi u proces teriomorfne (životinjsko obličje) metempsihoze. Mora je psihonavigatorska *žena-životinja* (između žene i životinje), *animalno* u ženskom. Pri navedenoj zoopsihonavigaciji (zooputovanje duše) riječ je o zoometempsihozi (seljenje duše u životinjsko obličje), a ne o zoometamorfozi jer metempsihoza zahtijeva transgresiju *preko smrti*. Riječ je o alter egu, spiritualnom blizancu arhetipskoga lika *Ja* (Žene), o kratkotrajnoj, niktomorfnoj zoomaterijalizaciji duše. Duša (lat. *anima*) dobiva morf životinje (lat. *animalis*), što (intuitivno) upućuje na duboku srodnost između Žene (Čovjeka) i Životinje, a koja će se održati i u etimološkoj bliskosti latinskih riječi *anima* i *animalis* (usp. Marjanić 2010).

216

Pritom Račko Popov metamorfoze (pretpostavljam kako je ipak riječ o metempsihozi) dijeli prema etičkom kôdu na metamorfoze/metempsihoze *pravednih* i *grešnih* duša. Metamorfoze/metempsihoze koje se odnose na pravedne duše preuzimaju zoomorfni kôd ptice, mušice ili pčele, a grešne duše (primjerice vampiri, vukodlaci) preuzimaju zoomorfni kôd vuka, psa, kokoši i mačke (usp. Popov 2002: 322), što svjedoči da se metempsihoza očituje kao simbol moralnoga kontinuiteta. Upućujem i na etičke predodžbe o *ptici-duši* u bugarskoj etnotradiciji (usp. Vlčeva 2003: 29),²⁴² kao i u hrvatskim folklornim vjerovanjima o postmortalnoj duši (usp. Marjanić 2004, usp. Tolstaja 2016).

240 Npr. Međimurci su nekoć na groblju sadili stabla javora i breze (usp. Bajuk Pecotić 1999: 193). Usp. sustavnu analizu Tome Vinščaka o stablima koja se sade na grobu u hrvatskoj etnotradiciji (Vinščak 2002: 126–134).

241 Sustavnu studiju o noćnom leptiru u noćnom imaginariju objavljuje Matthew Gandy (2016); usp. poglavlje “Drawn to the Flame”.

242 Desislava Vlčeva utvrđuje kako u bugarskoj narodnoj kulturi ptice imaju važno mjesto u ritualima u kojima su ptice središnji ritualni likovi ili pak simbolički (maskirani likovi, likovi ptica, u ornitomorfnim simbolima u bugarskoj narodnoj umjetnosti itd. (Vlčeva 2003: 18).

STANJE DANAS: I NADALJE SPECIZAM

Unatoč zoomorfnom kôdu koji je Račko Popov²⁴³ detaljno analizirao na primjeru bugarske etnotradicije, i to prije svega postmortalne duše, kršćanska je dogma nažalost izbrisala navedeni supstrat suodnosa prirode i kulture, ljudskoga i neljudskoga entiteta (usp. Ryder 2000: 28). Odnosno, kao što smo mogli vidjeti i pročitati na izložbi *O životinjama i ljudima* (Etnografski muzej, Zagreb, 2017., autorski tim, kustosice: Željka Petrović Osmak, Tea Rittig Šiško, Gordana Viljetić), premda u Bibliji ima naznaka da ljudi i životinje možda dijele istu sudbinu – “Jer zaista, kob ljudi i zvijeri jedna je te ista. Kako ginu oni, tako ginu i one; i dišu jednakim dahom, i čovjek ničim ne nadmašuje zvijer, jer sve je ispraznost. I jedni i drugi odlaze na isto mjesto; svi su postali od praha i u prah se vraćaju. Tko zna da li dah ljudski uzlazi gore, a dah zvijeri silazi dolje k zemlji?” (Prop 3,19–21), većina tekstova ipak *specistički* (diskriminacija na osnovu vrste) tretira životinje. “Prema katoličkom učenju životinje (i biljke), ako i imaju neku dušu, ona nije besmrtna i postoji do smrti životinje (biljke). Vjerovanje da samo ljudi imaju besmrtnu dušu povezano je s aristotelovskim učenjem po kojemu je ljudska duša sjedište razuma i inteligencije, za razliku od životinjske” (Brenko 2017: 202). Ili kao što apostrofira Andrew Linzey: “Ljudi premalo obraćaju pažnju na to koliko su kršćani podijeljeni po pitanju životinja” (Linzey 2013: 22).

217

Naravno, uvijek ima izuzetaka, pa tako ovom prigodom spominjem Christu Blanke, bivšu luteransku propovjednicu, koja je 1980. godine, nakon što se zaredila, održala svoju prvu misu za životinje, a 1988. godine osnovala je organizaciju *Animals' Angels* (Anđeli životinja), čija se aktivnost sastoji u borbi protiv transporta životinja kroz Europu razotkrivajući kako životinje namijenjene klanju u transportu prolaze kroz strahovitu patnju sličnu onoj koji su prošli Židovi kad su ih transportirali u nacističke logore. U članku *Bog voli i svoja stvorenja koja imaju perje, krzno, pandže, rogove i bodlje. Razmišljanje o Crkvi u smjeru u kojemu ide svijet*, koji je napisala početkom 1990-ih, zapisuje kako je dobila izvješće o raspravama crkvenoga sabora koji je održan u Glaubergu, pri čemu su crkveni vođe raspravljali o tome treba li ubaciti rečenicu koja će eksplicirati da su Židovi odabrani Božji narod. Christa Blanke zaključuje da budući da Crkva ništa nije poduzela tijekom holokausta – MEGAZLOČINA, kako je holokaust odredila Aviva Cantor, novinarka, cionistica, feministkinja i aktivistica za prava životinja – groteskno je da se kršćani “prepiru

243 Npr. Racho Slaveykov (2014: 10) ističe kako se u bugarskoj etnotradiciji duša sastoji od daha (dah je simbol duše) i sjene, što donosi očito na tragu Dimitira Marinova (2003: 325), pri čemu se za razliku od njih Račko Popov detaljno zadržava upravo na zoomorfnom kôdu duše.

oko toga treba li u politiku Crkve dodati rečenicu o Židovima. Pedeset godina prekasno.” Isto tako 130 godina prije Crkva je šutjela o trgovini robovima, s obzirom na to da su to za nju bili samo crni ljudi, kao što danas Crkva nastavlja svoju politiku/etiku šutnje prema industriji patnje jer su za nju to samo životinje (prema Patterson 2002: 233). Ipak, kako to npr. pokazuje Charles Patterson, usprkos tradicionalnom i dominantnom antropocentričnom stavu Crkve prema životinjama, u kršćanstvu je dugo postojala podzemna struja koja se zalagala za životinje (prava životinja), a pripadali su joj, primjerice, crkveni oci iz 4. stoljeća – Bazilije i Ambrozije, kao što se i danas, nažalost, rijetki pojedinci iz crkvenih i vjerskih krugova zalažu za prava životinja, kao što pokazuje slučaj Christe Blanke te slučaj, primjerice, papinske službenice Marie Hendrickx. Ona je u članku *Za pravedniji odnos prema životinjama*, koji je objavila 7. prosinca 2000. godine u vatikanskim novinama *L' Osservatore Romano*, apostrofirala kako navodna ljudska “vlast” nad prirodom ne podrazumijeva slijepo ubijanje i nanošenje nepotrebne patnje životinjama.

Pri samom kraju slijedi drastičan primjer domaće reklame posljednjih godina (*drastičan* kad su u pitanju odabrani primatelji reklame): riječ je o “zabranjenoj” božićnoj reklami s crnom ovcom/ovnom Gregorom i bijelim janjetom Jankom iz 2013. godine. Naime, neke su vjerske sljedbe u Hrvatskoj optužile Tele2 za sotonizam zbog ulaska životinja (bijeje i crne ovce) u c/Crkvu. Ukratko, riječ je o materijalu za antropologiju religije, pri čemu je HURA (Hrvatsko udruženje društava za tržišno komuniciranje) prihvatila prigovore vjernika na reklamu Tele2.²⁴⁴ Iako je otac, *ovan* Gregor, zbog težine zoofrazema u razgovornoj kontekstualizaciji ostao rodno obilježen kao *crna ovca*, interpretacije reklame u kojoj crna “ovca”/ovan Gregor u c/Crkvi u božićnom inventaru pjeva pjesmu *You Raise Me Up* Secret Gardena (u hrvatskoj verziji reklame, dakako, u prijevodu) kretale su se u nekoliko smjerova:

1. Neki su iz kršćanske ideosfere iščitavali sotonizam: crnoga Gregora, inače divnoga oca usvojenoga Janka, neki su vjernici iščitali kao Sotonu (žalosno je što su tim istim vjernicama klaoničke životinje u reklamnim strategijama sasvim normalna, dapače, neškodljiva pojava);²⁴⁵

244 “HURA prihvatila prigovore vjernika na reklamu Tele2”, *Glas Istre*, 23. prosinca 2013. <http://www.glasistre.hr/vijesti/hrvatska/hura-prihvatila-prigovore-vjernika-na-reklamu-tele2-434945>. Tele 2, u jeku pandemije koronavirusa, 2020. godine (kada ga preuzima/ kupuje United Group) mijenja naziv u Telemach.

245 Kritika je ovdje upućena samo dušobrižnicima ovakve vrste, a uz to navodim Coetzeejev roman *Elizabeth Costello: osam predavanja* (2003) u kojemu njegova fikcionalna romansijerka Elizabeth Costello, promišljajući klaonice kao varijante konclogora, postavlja sljedeće pitanje: “Ako Sotona ne divlja po klaonicama, gdje je onda?”

2. Neki pripadnici katoličke denominacije nisu prepoznali da je riječ o protestantskoj crkvi (poznato je da je Anglikanska Crkva daleko otvorenija prema životu životinja, što pokazuje i anglikanski svećenik Andrew Linzey svojom knjigom *Teologija životinja*).²⁴⁶ Riječ je o građanskoj udruzi Vigilare (voditelj ureda: Ivan Mihanović) koja je poslala zahtjev za *zabranom* te navodno blasfemične reklame.

3. Demontiranje, ustoličenje operatera Tele2 kao Jaganjca Božjeg, a njegovih korisnika kao poslušnih ovaca u ideosferi kršćanskoga, korporativnoga stada.

4. Animalistička interpretacija, kojoj i sama pripadam jer sam kao pripadnica pokreta za prava životinja sretna što se i kod nas ostvario, pa makar i na reklamama, ulazak životinja u c/ Crkvu, što, kako sam naglasila, nije dugo potrajalo jer je reklama na zahtjev vjernika ubrzo uklonjena, sanitarno odstranjena.²⁴⁷

Sve je to dokazom kako je *teško* u našoj antropocentričnoj kulturi dopustiti životinja-ma ulazak u crkvu kao i prigrliti *vjeru* da i životinje imaju dušu (ako je i mi kao ljudska vrsta uopće posjedujemo). Ta diskriminacija bila je daleko manja u folklornom kršćanstvu, o kojemu svjedoče npr. Račko Popov, Marija Maerčik, Desislava Vlčeva i Aleksandar Gura,²⁴⁸ što se tiče slavenske etnotradicije – vjerovanja u zoomorfne kôdove postmortalne duše, gdje je još uvijek vidljiv kontinuitet između životinjske i ljudske duše.

Završno, u kontekstu navedenoga razmatranja nije slučajno što je otac antropologije religije Edward Burnett Tylor pretpostavio u svojoj knjizi *Primitive Culture* (1871) da je animizam izvorište religije, shvaćanje koje dušu dakako pripisuje i životinjama.

246 Više o Andrewu Linzeyu, anglikanskom svećeniku, teologu, prvom profesoru animalne etike na svijetu, pisala sam u tekstu iz 2018. godine; njegov je rad u Hrvatskoj promovirala Željka Biščan (Edukacijski centar Nova Arka – Ustanova za obrazovanje odraslih), magistra katoličke dogmatske teologije i višegodišnja nositeljica izbornoga kolegija *Teološka promišljanja zoologije* na Institutu za teološku kulturu pri Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu.

247 Naime, švedsku kampanju u kojoj glavnu ulogu igra Francis hrvatska verzija Tele2 odlučila je “pohrvatiti” hrvatskim imenom janjeta (moram napomenuti da se u navedenim objašnjenjima obično koristi lingvistički specizam *janjac* kako bi se približila i njegova uporabna vrijednost u konzumerističkoj kulturi mesa zaklanih životinja) i istoimenom prigorskom dječjom narodnom pjesmicom. “No Janko je i dalje ostao usvojeni Kinez, što, mora se priznati, i ne odražava sliku konteksta u kojem se nalazi, ali niti društva kojem je namijenjeno. ‘Oglašavanje najčešće nije niti bi trebalo biti odraz realne slike društva u kojem živimo te pri adaptaciji reklame nismo razmišljali o toj opciji’, odgovorila nam je Junaci (Valentina Junaci, voditeljica Odnosa s javnošću Tele2) na pitanje zašto Janko nije mogao biti usvojen, primjerice, u Nazorovoj. Ipak, tvrdi Junaci, ako je suditi prema reakcijama na društvenim mrežama, prodajnim mjestima te prema izravnom kontaktu s korisnicima, reakcije na kampanju s Jankom su odlične.” Usp. Majda Žujo, 2013. “Oglašavanje ne bi trebalo biti realna slika društva”, *Poslovni dnevnik*, <http://www.poslovni.hr/marketing-i-mediji/oglasavanje-ne-bi-trebalo-biti-realna-slika-drustva-233961>

248 Kao što pokazuje Marija S. Maerčik, Aleksandar Gura sazeo je ogromnu količinu materijala o simboličkoj funkciji različitih vrsta ptica u narodnoj kulturi Slavena ističući kako se ptice najčešće pojavljuju u popularnoj imaginaciji i kao slika duše (Maerčik 2003: 33).

Gregor i Janko: otac i usvojeni sin, Tele2²⁴⁹

Zabranjena božićna reklama. "Tele2: Žao nam je ako je naša reklama povrijedila osjećaje"²⁵⁰

249 <http://www.netokracija.com/tele2-maskota-gregor-postao-otac-mali-janko-simbolizira-novu-generaciju-prepaida-46036>

250 <https://www.24sata.hr/tech/tele2-zao-nam-je-ako-je-nasa-reklama-povrijedila-osjecaje-346721>
 Platforma Tele2 *Frank the Sheep (Born to be cheap)* crnu ovcu /ovna imenovala je Frank kako bi se prenijela konotacija iskrenosti kao jedne od ključnih vrijednosti tvrtke (www.tele2.com, 2012). U skladu s navedenim sin je imenovan Francis. "Platforma je originalno rađena za švedsko tržište i temelji se na činjenici da Švedani u izgovoru engleskog jezika gotovo identično izgovaraju riječi sheep i cheap." Dizajneri Bruketa&Žinić&Grey platformu *Frank the Sheep (Born to be cheap)* prilagodili su za hrvatsko tržište i osmislili launch kampanju. Prilagodba je bila moguća zahvaljujući izreci "I ovce i novce" koja, prema njihovom mišljenju, savršeno opisuje Tele2 ponudu na domaćem tržištu. Pritom su otac i sin imenovani Gregor i Janko. Usp. <https://bruketa-zinic.com/hr/2011/05/27/ja-sam-crna-ovca/>

Literatura:

- Agapkina, Tatjana A. 2001. "Drvo". U *Slovenska mitologija: enciklopedijski rečnik*. Svetlana M. Tolstoj i Ljubinko Radenković, ur. Beograd: Zepeter Book World, 161-163.
- Aristotel. 1987. *O duši. Nagovor na filozofiju*. Zagreb: Naprijed.
- Armstrong, Edward A. 1958. *The Folklore of Birds. An Enquiry into the Origins & Distribution of Some Magico-Religious Traditions*. London: Collins, St James's Place.
- Bajuk Pecotić, Lidija. 1999. *Kneja: 12 bajkovitih priča*. Zagreb: Golden marketing.
- Bird-Soul. 1949. U *Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend*. Sv. 1. Maria Leach, ur. New York: Funk & Wagnalls, 143.
- Brenko, Aida. 2017. "Religije i životinje". U *O životinjama i ljudima*. Željka Petrović, ur. Zagreb: Etnografski muzej, 163-214.
- Bulat, Petar. 1927. "Mrtvi (duše mrtvih)". U *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*. Sv. 17a. Svetozar Stanojević, ur. Zagreb: Bibliografski zavod d. d., 1056-1058.
- Bulat, Petar. 1933. *Kukavica*. Zagreb: Etnološka biblioteka 19.
- Čajkanović, Veselin. 1924. *Studije iz religije i folkloru. Život i običaji narodni*. Knj. 13. Beograd: Štamparija "Rodoljub".
- Čajkanović, Veselin. 1973. *Mit i religija u Srba. Izabrane studije*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Deželić, Gj. Stjepan. 1863. "Odgovor na pitanja, stavljena po historičkom društvu. Od Gjurjga Stjepana Deželića". *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 7: 199-232.
- Dunayer, Joan. 2009. *Specizam*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Dvostruka duga.
- Đorđević, Tihomir R. 1958. *Priroda u verovanju i predanju našega naroda*. Sv. 2. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Eliade, Mircea. 1985. [1968.]. *Šamanizam i arhajske tehnike ekstaze*. Novi Sad: Matica srpska.
- Erickson, Jakob E. 2014. "The Apophatic Animal: Toward a Negative Zootheological *Imago Dei*." U *Divinanimality: Animal Theory, Creaturely Theology*. Stephen D. Moore, ur. New York: Fordham University Press, 88-99.
- Gandy, Matthew. 2016. *Moth*. London: Reaktions Book.
- Gimbutas, Marija. 1991. *The Language of the Goddess*. San Francisco: Harper Collins.
- Grbić, Jadranka. 1998. "Predodžbe o životu i svijetu". U *Etnografija: svagdan i blagdan hrvatskog puka*. Jasna Čapo Žmegač, Aleksandra Muraj, Zorica Vitez, Jadranka Grbić i Vitomir Belaj, ur. Zagreb: Matica hrvatska, 296-336.
- Gura, Aleksandar. 2005. *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Beograd: Brimo, Logos, Aleksandrija.
- Ilić Oriovčanin, Luka. 1846. *Narodni slavonski običaji, sabrani i popisani*. Zagreb: tiskom i troškom Franje Suppana.
- Ivanišević, Frano. 1987. *Poljica. Narodni život i običaji*. (reprint izdanja JAZU iz 1916. i neobjavljena građa). Split: Književni krug.
- Kipre, Ivica. 2014. *U stabru ti ljuti zmaje, u granam' ti soko sivi. Tragom pretkršćanskih elemenata u tradicijskoj kulturi dubrovačke okolice*. Dubrovnik: Dubrovački muzeji i Etnografski muzej.
- Lang, Milan. 1992. *Samobor. Narodni život i običaji*. (reprint). Samobor: Poduzeće za grafičku djelatnost "Zagreb".
- Leach, Maria. (ur.). 1949. "Bird-Soul". U *Funk & Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend*. Vol. 1. New York: Funk & Wagnalls, 143.
- Leach, Maria. (ur.). 1950. "Soul-Animal or Soul-Bird". U *Funk & Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend*. Vol. 2. New York: Funk & Wagnalls, 1051.
- Leemans, Piter de i Matthew Klemm. 2009. "Animals and Anthropology in Medieval Philosophy". U *A Cultural History of Animals in the Medieval Age (The Cultural Histories Series)*. Brigitte Resl, ur. London: Bloomsbury Publishing, 153-177.
- Linzey, Andrew. 2013. *Teologija životinja*. Stubičke Toplice: Edukacijski centar Nova Arka.

- Lovrić, Ivan. 1948. [1776.]. *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije.
- Marinov, Dimitur. 2003. *Narodna vjara*. T. 1. Margarita Vasileva, ur. Sofija: Iztok–Zapad.
- Maerčik, Marija S. 2003. "Ptica-duša v slavjanskoj narodnoj tradicii". *Kodovi slovenskih kultura (Ptice)* 8: 33–42.
- Marjanić, Suzana. 2004. "Južnoslavenske folklorne koncepcije drugotvorenja duše i zoopsihonavigacije/zoometempsihoze". *Kodovi slovenskih kultura* 9: 208–248.
- Marjanić, Suzana. 2010. "Zoopsihonavigacija kao poveznica vješticiarstva i šamanizma". U *Mitski zbornik*. Suzana Marjanić i Ines Prica, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo i Scarabeus-naklada, 123–146.
- Marjanić, Suzana. 2018. "Protestantske crkve, zaštita prirode i prava životinja versus etička shizofrenija". *Filozofska istraživanja* 152, 38/4: 725–736.
- Marjanić, Suzana. 2020. "Folklore Notions of Soul as an Animal (Zoopsychonavigations): Folklore Christianity as the Counterpoint to the dogma of Christianity". U *The Soul in the Axiosphere from an Intercultural Perspective. Volume One*. Joanna Jurewicz, Ewa Masłowska i Dorota Pazio-Wlazłowska, ur. Cambridge: Cambridge Scholar Publishing, 588–601.
- Mencej, Mirjam. 1995. "Duša umrlega kot žival pri starih Slovanih". *Anthropos* 5–6: 198–212.
- Miličević, Josip. 1967.–1968. "Narodni običaji i vjerovanja u Sinjskoj krajini". *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 5–6: 433–515.
- Miličević, Josip. 1965. *Etnološka i folklorna građa otoka Korčule*. Rukopisna zbirka Instituta za etnologiju i folkloristiku: rkp. IEF 1110. Zagreb.
- Nodilo, Natko. 1981. [1885.–1890.]. *Stara vjera Srba i Hrvata (Religija Srbâ i Hrvatâ, na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog*. Split: Logos.
- Pasarić, Maja. 2010. "Uloga životinja u predodžbama o smrti i zagrobnom životu u hrvatskoj etnografskoj građi". *Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu* 1/1: 213–226.
- Patterson, Charles. 2005. *Vječna Treblinka: naše postupanje prema životinjama i holokaust*. Zagreb: Genesis i Prijatelji životinja.
- Pavičić Šunjić, Mate. 1936. "Nešto o narodnim običajima u Lovincu (Lika)". *Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu* 3/3–4: 98–104.
- Pavlović, Milivoj. 1957. "Kamen stanac i vezivanje duše. Folklorističko-semantička rasprava". *Glasnik Etnografskog instituta SAN II-III/1953–54 (Posvećeno velikoj uspomeni Jovana Cvijića)*: 611–661.
- Petrović Osmak, Željka. (ur.). 2017. *O životinjama i ljudima*. Zagreb: Etnografski muzej.
- Popov, Račko. 2002. "Зооморфният код в погребалните представи на Българите". U *Običaji životnog ciklusa u gradskoj sredini: Beograd, 6–8. septembar 2001*. Zorica Divac, ur. Beograd: Etnografski institut SANU, 321–327.
- Propp, Vladimir J. 1990. *Historijski korijeni bajke*. Sarajevo: Svjetlost.
- Radenković, Ljubinko. 1996. *Simbolika sveta u narodnoj magiji Južnih Slovena*. Niš: Prosveta.
- Regan, Tom. 2004. *Empty Cages: Facing the Challenge of Animal Rights*. Lanham – Boulder – New York – Toronto – Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Ryder, Richard D. 2000. *Animal Revolution. Changing Attitudes Towards Speciesism*. Oxford – Cambridge: Basil Blackwell Ltd.
- Schneeweis, Edmund. 2005. *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.
- Slaveykov, Racho. 2014. *Bulgarian Folk Traditions and Beliefs*. Sofija: Asenevtsi.
- Srpski mitološki rečnik*. 1970. Spiro Kulišić, Petar Ž. Petrović i Nikola Pantelić, ur. Beograd: Nolit.
- Stanley Spaeth, Barbette. 1996. *The Roman Goddess Ceres*. Austin: University of Texas Press.
- Tolstaja, Svetlana M. 2016. "Metempsihoz v slavjanskih narodnyh predstavlenijah". U *Dusza w oczach świata. Antropologiczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej*. Ewa Masłowska i Dorota Pazio-Wlazłowska, ur. Warszawa: Instytut Sławistyki PAN i Wydział Orientalistyczny UW, 379–391.
- Tylor, Edward Burnett. 1871. *Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*. Vol 1. London: Estes & Lauriat.

- Vinšćak, Tomo. 2002. *Vjerovanja o drveću u Hrvata u kontekstu slavističkih istraživanja*. Zagreb: Naklada Slap.
- Vlčeva, Desislava. 2003. "Ptice u bugarskim narodnim predstavama i verovanjima o svetu i čoveku". *Kodovi slovenskih kultura (Ptice)* 8: 17-32.
- Zečević, Slobodan. 1978. "Samrtni običaji u okolini Zaječara". *Glasnik Etnografskog muzeja* 42: 383-398.
- Zečević, Slobodan. 1982. *Kult mrtvih kod Srba*. Beograd: Etnografski muzej Beograd.
- Zorić, Damir. 1987. *Tradicijski oblici seoskih grobova i nadgrobnih spomenika na području Jugoslavije*. (magistarski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Zorić, Snježana. 1991. *Obred i običaj: prožimanje religijskog i običajnog u kontekstu liturgijske godine*. Zagreb: Zavod za istraživanje folklor.

Summary

Post-mortal soul and zoomorphic code (Lat. *anima – animalis*): Comparison of Croatian and Bulgarian ethno-traditions, and overview of the present situation

Račko Popov classifies the zoomorphic code in Bulgarian burial customs into four groups: (1) animals manifesting as harbingers of human death, (2) animals that can influence the incarnation of the deceased, (3) sacrificial animals as offerings to the deceased soul, (4) zoo-metamorphoses (zoo-metempsychoses) of the human soul (cf. Popov 2002: 322). In the paper, I trace all of the aforementioned groups of the aforementioned zoomorphic code on the examples from Croatian folklore materials on the post-mortal soul. I conclude the paper with the present speciesist attitude of the Christian dogma toward the status of the animal soul, the existence of which is disclaimed, as opposed to e.g. Anglican Church which has also introduced the deliberation on the animal soul, as exemplified by the Anglican priest Andrew Linzey, the founder and director of the Oxford Centre for Animal Ethics.

Keywords: post-mortal soul, zoomorphic code, Croatian and Bulgarian ethno-traditions, zoo-psychonavigation, animal soul